
ВИХРУЩ В.О.,
доктор педагогічних наук,
професор, кафедра педагогіки
і методики початкової та
дошкільної освіти,
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль

АКСІОЛОГІЯ СПАДЩИНИ Г.І.ЧЕЛПАНОВА: ПСИХОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

У даній статті представлено спробу проаналізувати аксіологічну складову спадщини Г.І.Челпанова, а саме, її психодидактичний аспект. Аксіологія спадщини вченого характеризувалася свободою філософської творчості, філософською культурою. Вона стала світоглядною основою педагогічної діяльності самого вченого. Г.І.Челпановим була розроблена проблема взаємозв'язку психології та педагогіки, можливості використання психологічних даних для цілей педагогічної практики. Він популяризував у педагогіці ідеї щодо заміни традиційної педагогіки експериментальною, з'ясував взаємозв'язок між психологією і педагогікою (дидактикою), прагнув узгодити досягнення експериментальної психології із потребами школи, можливості використання індивідуальної психології та її інструментарію у педагогічній практиці. Г.І.Челпановим вивчалася доцільність залучення практичних педагогів до збору експериментального матеріалу та визначення на його основі навчальних успіхів школярів, правильного інтерпретування психічних і педагогічних явищ. Г.І.Челпановим проаналізовано механізм мнемоніки, здійснено аналіз сутності дослідження вищих мисленнєвих процесів.

Ключові слова: аксіологія, спадщина Г.І.Челпанова, експериментальна педагогіка, мнемоніка, експеримент, тестування, мисленнєва діяльність, психодидактика.

В данній статтє представлена попытка проаналізувати аксіологіческую составляющую наследия Г.И.Челпанова, а именно, ее психодидактического аспекта. Аксиология

наследия ученого характеризовалась свободой философского творчества, философской культурой. Она стала основой педагогической деятельности самого ученого. Г.И.Челпановым была разработана проблема взаимосвязи психологии и педагогики, возможность использования психологических данных для целей педагогической практики. Он популяризовал в педагогике идеи замены традиционной педагогики экспериментальной, выяснил связь между психологией и педагогикой (дидактикой), стремился скоординировать достижения экспериментальной психологии с потребностями школы, возможность использования индивидуальной психологии и ее инструментария в педагогической практике. Г.И.Челпановым изучалась эффективность привлечения педагогов к сбору экспериментального материала и определения на его основе учебных достижений учащихся, правильной интерпретации психических и педагогических явлений. Г.И.Челпановым проанализирован механизм мнемоники, осуществлен анализ сущности исследований высших мыслительных процессов.

Ключевые слова: аксиология, наследие Г.И.Челпанова, экспериментальная педагогика, мнемоника, эксперимент, тестирование, мыслительная деятельность, психодидактика.

This article presents an attempt to analyze the axiological component H.I.Chelpanov heritage, namely its psychodydaktychny aspect. Axiology scientific heritage characterized by freedom of philosophical works, philosophical culture. She became the ideological basis of pedagogical activity of the scientist. H.I.Chelpanov developed a relationship problem psychology and pedagogy, the possibility of using psychological data for the purposes of teaching practice. He popularized the idea in pedagogy for replacing traditional experimental pedagogy, figured out the relationship between psychology and pedagogy (didactics), sought to reconcile the achievement of experimental psychology with the needs of the school, the possibility of using individual psychology and its tools in teaching practice. H.Y.Chelpanov learn efficiency Attraction educators experimental material for the collection and definitions on egos basis educational achievement students, mentally Correct interpretation and pedagogical phenomena. H.Y.Chelpanov review Mechanism Mnemonic, perform analysis High society mental activity of research processes.

Key words: axiology, heritage H.I.Chelpanov, experimental pedagogy, mnemonics, experiment, testing, mental activity, psychodydaktyka.

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Як стверджує В.В.Зеньковський, Г.І.Челпанов був перш за все філософом, а потім уже психологом і педагогом. Саме це ставило його на порядок вище дослідників у сфері психології кінця XIX - початку XX століття (уся школа О.П.Нечаєва у Петербурзі, проф. Россолімо у Москві, школа «об'єктивної психології» академіка В.Бехтерева). У ньому був справжній філософський пафос - і саме у цьому, на думку В.В.Зеньковського, слід шукати «...розгадку того, чому Г.І. був таким видатним педагогом у філософії, - тобто у тій галузі, у якій так мало місця для будь-якого педагогізму» [1]. Педагогічна інтуїція, уміння спілкуватися із молоддю і допомагати кожному знайти свій шлях дозволили йому за сприяння відомого мецената С.І.Щукіна створити перший у Росії Психологічний інститут при Московському університеті, що принесло Г.І.Челпанову визнання як засновника вітчизняної психологічної школи. Але не тільки у широких колах суспільства, а й навіть у небагаточисельному колі учених та філософів Г.І.Челпанова цінували переважно як педагога, як керівника зразкових філософських семінарів і мало знали його спадщину і творчість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Творчість Г.І.

Челпанова стала предметом дослідження О. Будилової (1960), А.В. Петровського (1967), Л. Радзіховського (1982), О. Смирнова (1975) та у інших небагаточисельних наукових розвідках. Предметний аналіз ключових ідей вченого з огляду на сучасні проблеми психології та педагогіки були представлені на ювілейній конференції до 140-річчя Г.І.Челпанова у доповідях В. Зінченка, Т. Марцінковської, І. Манохи, В. Рубцова, Н. Нікандрова, Разом з тим, більш предметна її характеристика була подана у дослідженнях його сучасників.

В.В.Зеньковський зазначає, що до педагогічного дару Г.І.Челпанова приєднувалася і інша сила, яка глибоко діяла на усіх його учнів, - його жага істини. Він завжди шукав відповіді на поставлені запитання і це відгукувалося у душах його учнів. Один із його колишніх учнів - П.П.Блонський - у перші дні нового режиму став організатором педагогічної справи та натхненником радянської педагогіки, при цьому залишився ідеалістом у плані своїх філософських установок. Саме свобода філософської творчості, філософська культура його учителя стала світоглядною основою педагогічної діяльності П.П.Блонського та інших учнів Г.І.Челпанова.

Формулювання мети. У даній статті представлено спробу проаналізувати аксіологічну складову спадщини Г.І.Челпанова, а саме, її психодідактичний аспект.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливо слід відзначити педагогічну майстерність Г.І.Челпанова як викладача. Він створив систематичні курси із вступу до філософії, з психології та логіки [7], [8], [9]. Особливу увагу він приділяв підготовці майбутніх психологів. З огляду на це він наполягав на відкритті кафедри психології в університеті. Період з 1923 року був найбільш активним та сприятливим для наукової та викладацької діяльності вченого. Він читав лекції із вступу до філософії, з психології та логіки в університеті, наукових гуртках та товариствах, видав нові книжки - «Психологические лекции» (1909), «Психология и школа» (1912), «Психологический институт» (1914), «Введение в экспериментальную психологию» (1915), організував новий психологічний семінарій, де навчав студентів останніх досягнень експериментальної психології. З цією метою ним була розроблена методика оволодіння експериментальною роботою для студентів, які спеціалізувалися у галузі психології. Остання зберігає свою дидактичну значимість і досьгодні [2]. Підручник з логіки, який до революції витримав десять видань, знову почав активно використовуватися у навчальному процесі з 1946 року [2]. Г.І.Челпанов брав активну участь у роботі Московського психологічного товариства, публікувався у психологічних та філософських журналах.

Вже із кінця XIX століття почала розроблятися проблема взаємозв'язку психології та педагогіки, можливості використання психологічних даних для цілей педагогічної практики. У 80-х роках XIX століття із впровадженням у психологію експерименту та після організації лабораторії експериментальної педагогічної психології О.П.Нечаєвим у Петербурзі в 1901 році

цей зв'язок став особливо актуальним. До того ж акценти змістилися із теоретичної психології на експериментальну. Відповідно до цього у педагогіці стала популяризуватися ідея щодо заміни традиційної педагогіки експериментальною, яка базується на даних експериментальної психології, щодо якості психологічних знань. Ця тенденція яскраво проявилася на I Всеросійському з'їзді з педагогічної психології влітку 1906 року. Ще більше вона посилилася на наступних з'їздах, які перетворилися із з'їздів з педагогічної психології на з'їзди з експериментальної педагогіки.

Більш спокійну і зважену позицію у з'ясуванні взаємозв'язку між психологією і педагогікою (в т.ч. - і дидактикою) займали вітчизняні вчені. Вони прагнули узгодити досягнення експериментальної психології із потребами школи і рівнем підготовки педагогічних кадрів. Провідну роль у постановці проблеми слід відвести професорові Г.І.Челпанову. Він вважав, що педагогіка у багатьох випадках користується положеннями, виробленими психологією. В неї механічно переносяться психологічні ідеї, але це тільки ілюзія взаємовпливу. Педагогіка повинна проводити свої власні дослідження, предметом яких є властивості складних явищ, з якими доводиться мати справу у практиці виховання і навчання. Звідси і відмінність між експериментом педагогічним і психологічним. Психологія вивчає найпростіші явища у їх ізольованому вигляді в той час, як педагогіка змушена проводити експерименти з явищами складними, аби вивчати їх властивості у тій мірі, щоб здійснювати на них вплив. Так звані тести ізольованих психічних процесів (наприклад, механічної пам'яті, реакцій) для педагогічних висновків не годяться. Якщо вивчається

певне складне психічне явище, то слід охоплювати усі його прояви, причини і механізм, тобто досліджувати весь комплекс елементів, як він існує у реальному душевному житті. Це необхідно для досягнення педагогічної мети. Г.І.Челпанов писав: «Для мене питання про експериментальну психологію щодо школи є питанням про те, чим повинна бути педагогіка, а питання про педагогіку є питанням про педагогічну справу у Росії. Сьогодні загальна увага звернена на так звану експериментальну педагогіку. Саме на неї покладаються величезні надії. Проблема має такий рівень, як ніби уся наша навчально-виховна справа знаходиться у залежності від експериментальної педагогіки, від застосування експерименту у педагогічній практиці» [10, с.169].

Будь-які дослідження без знання їх методів є, на думку проф.Челпанова, «простим дилетантизмом», а для науки - «швидше шкідливим, ніж корисним явищем». Таку саму думку висловлював і професор Липман. «Сучасне становище школи у нас змушує мене, - пише Г.І.Челпанов у статті «Что нужно знать педагогу из психологии», - рекомендувати педагогам утриматися від експериментальних досліджень» [11]. Такі рекомендації мали сенс, оскільки, у зв'язку із підвищенням у педагогічних і громадських колах інтересу до педагогіки, з'явилося багато бажаючих реформувати школу, проводити експерименти, опитування без належного володіння не тільки цими методами, але й основами психології та педагогіки.

У використанні методів експериментальної психології важливого значення, на думку Г.І.Челпанова, набуває практична площина їх використання та інтерпретації. Разом з тим, підкреслює вчений, її можна реалізувати лише

за умови наявності надійних наукових методів. А саме - ці методи є ще вкрай недосконалими, неточними, мають лише допоміжне значення.

Впротивагу думці прихильників природознавчого спрямування розвитку психології О.П.Нечаєва, Н.Є.Румянцева, Г.І.Россолимо та інших, Г.І.Челпанов та його прихильники виступали проти надмірного захоплення і експериментальною психологією в цілому, і її методами. Г.І.Челпанов не заперечував самої необхідності природознавчого аспекту психологічних досліджень, але він не бачив необхідності у його поєднанні із теоретичною психологією, завдання якої він вбачав у систематизації, зведенні до спільного знаменника одержаних даних: «Слід відрізнити конкретні психологічні дослідження ... від психології, яка створює систему з цих фрагментарних знань. Це саме і є психологія теоретична, загальна або філософська. Вона досліджує основні закони духу» [10, с.81].

У доповіді на II Всеросійському з'їзді з педагогічної психології (липень 1909 року) Г.І.Челпанов висловлює тривогу за розвиток психології через те, що спостерігає спробу своїх колег протиставити у ній теорію фактам. Сутність нової психології він вбачав у тому, щоб об'єднати зусилля навколо методів, а не змісту, але з метою його поглиблення.

Особливо ретельно аналізував Г.І.Челпанов можливості використання індивідуальної психології та її інструментарію у педагогічній практиці. Недаремно співставляючи експериментальну і загальну психологію, Г.І.Челпанов акцентує увагу на тому, що експериментальної психології як окремої дисципліни не існує, а є тільки експериментальні методи дослідження [9, с. 334].

Підводячи підсумки розвитку психологічної науки на урочистому за-сіданні Психологічного товариства у 1910 році, вчений наголосив на тому, що незважаючи на подібність індивідуальної психології та експериментальної педагогіки, у психології своя кінцева мета - пізнання здібностей індивіда і їх діагностика: «Сучасна індивідуальна психологія може визначати тільки ті чи інші психічні прикмети особистості, але не індивідуальність» [10, с. 119]. Отже ці два нові наукові напрями відрізняються не тільки за змістом, але й за методами дослідження. Аналогічні стосунки існують і між експериментальною та загальною педагогікою. У такому контексті інструментарій індивідуальної психології не є дієвим у розв'язанні завдань експериментальної педагогіки. Разом з тим, на залученні практичних педагогів до збору експериментального матеріалу та визначенні на його основі навчальних успіхів школярів наполягала більшість представників експериментальної педагогіки.

Практичні педагоги почали проявляти свій інтерес до досягнень психології і через проникнення у практику навчального процесу методу тестів. Вважалося, що за їх допомогою (та за допомогою близьких до них методів) можна швидко одержати уявлення про міру обдарованості учнів, про їх особистість, діагностувати їх розвиток та прогнозувати його. До такої роботи залучалися учителі, а задля комфортних умов пропонувалося створити кабінети при школах, у яких би і проводилися експериментально- психологічні вимірювання. Щодо якості і доцільності їх використання, Г.І.Челпанов з тривогою зауважує: «Ці методи, так звані психологічні тести, мають виключно наукове значення, тобто можуть застосовуватися виключно тіль-

ки для наукових досліджень, але не з практичною метою» [10, с. 180].

Цю тенденцію Г.І.Челпанов вважав недоцільною для науки і надзвичайно небезпечною у практичному значенні. Збір наукових даних повинні здійснювати лише підготовлені особи, які мають спеціальну підготовку, що дозволяє правильно інтерпретувати психічні і педагогічні явища. «Псевдо-легкість такого важливого у практичному значенні питання, як питання про діагностику особистості, - вказує Г.І.Челпанов, - спровокує залучення до дослідження дуже багатьох недосвідчених експериментаторів, які будуть проводити експерименти із дітьми. Ці недосвідчені експериментатори можуть фактично повірити у істинність одержаних цифр і також фанатично будуть прагнути проводити у життя висновки, побудовані на неправомірно інтерпретованих фактах. У справу виховання буде введено елемент, дуже сумнівний. Я не знаю, що більш негативно позначиться на дітях: абсолютна необізнаність педагогів із психологією або помилкове застосування наукових методів. Я із великим хвилюванням дивлюся на спробу окремих психологів передати ці методи до рук учителів та учительок. Вже і тепер педагоги, беручись за роль діагностів, виконують дуже сумнівну роль» [10, с.125]. «Психологічні тести, - підкреслював він, не така і проста річ, щоб їх можна було передавати до рук учителів» [10, с. 206].

Разом з тим, психологічні знання потрібні педагогові, тому, на думку Г.І.Челпанова, він повинен володіти основами і теоретичної, і експериментальної психології та використовувати їх у практичній діяльності: «...педагог повинен бути знайомий, по-перше, із психологією загальною або теоретичною, по-друге, із психологією дитячо-

го віку, по-третє, із експериментальними методами дослідження» [11, с.399]. Г.І.Челпанов рекомендував педагогам займатися спостереженням і збором педагогічних колекцій, які мали б мати наукове значення. Можливість участі учителів у експериментально-педагогічних дослідженнях з практичною метою вчений заперечував і наполягав на необхідності здійснювати експериментально-психологічні дослідження тільки у спеціальних інститутах. Педагоги не повинні займатися діагностикою особистості і не повинні турбуватися щодо опанування таким апаратом [11, с.408-409]. З цієї метою їм рекомендується відвідувати курси з психології, викладання на яких повинно здійснюватися у лекційно-практичній формі. Психологічні знання, підкреслює Г.І.Челпанов, необхідні і самим учням: знання з психології та логіки так само важливі для людини, як і загальна культура, а, отже, - психологічні знання передбачають добір матеріалу, спрямованого на розуміння ними філософських питань психології (зокрема, вчення про душу), оскільки саме середня школа є «основою культури народу». Експериментальна психологія в гімназії повинна орієнтуватися на теоретичну психологію: «Психологія починає набувати занадто гуманітарного значення, щоби її відсутність серед предметів гуманітарної освіти не стала очевидною» [11, с.384]; «...школа сама собою є психологічною лабораторією. Педагог має можливість спостерігати, вивчати дітей на уроках... Такого вивчення абсолютно достатньо для вдумливої і психологічно освіченої людини» [11, с.446].

Підручник з психології для гімназії та самоосвіти Г.І.Челпанова був багаторазово перевиданий. Його підготовка та актуальність проблем, висвітле-

них у ньому засвідчує те, що вчений глибоко переймався проблемами підготовки молодого покоління, якістю освіти.

З метою забезпечення якості освіти Г.І.Челпанов звертався до експерименту як методу, що забезпечує одержання фактів. Він усвідомлював, що експерименти такого спрямування менш досконалі, тобто призводять до менш однозначних результатів, ніж експерименти психофізичні, але вони мають не менше значення саме тому, що вони слугують для встановлення фактів мисленнєвої діяльності, а, отже, частково відповідають на запитання психодидактики. Використання такого шляху дослідження не дозволяє виміряти явище, але дозволяє встановити його факт.

Г.І.Челпанов розкриває сутність дослідження вищих мисленнєвих процесів. Наприклад, з метою вивчення природи судження, необхідно, щоб суб'єкт пережив той психічний стан, який називається усвідомленням судження. Після того, як суб'єкт сформулював судження, йому пропонують описати, що було у його свідомості, коли він формулював судження або переживав той психічний стан, який називається створенням судження. Експеримент із кількома особами (суб'єктами) дозволяє накопичити матеріал, на основі якого можна зробити висновок щодо природи судження. Такі експерименти вперше почав проводити професор Кюльпе у Вюрцбургській лабораторії. Започаткування механізму вивчення природи мисленнєвої діяльності заклало основи розробки проблем експериментальної дидактики, але не набуло належного ґрунтового розвитку у спадщині самого Г.І.Челпанова. Натомість це дослідження вищих процесів мислення, волі тощо має важливе значення, оскільки повернуло психо-

логію на ґрунт суто психологічного дослідження.

Цікавим з огляду на формування актуальних проблем експериментальної дидактики є трактування Г.І.Челпановим механізму мнемоніки, аналіз досліджень з даної проблеми та авторські коментарі щодо них. Підкреслюючи значення розробки основ мнемоніки, вчений критикує дослідження цього напрямку за відсутність у них спрямованості на логічне запам'ятовування матеріалу. Останнє, на думку Г.І.Челпанова, досягається не за рахунок штучних, а за рахунок логічних прийомів: «Найголовніший недолік мнемотехніки полягає у тому, що вона, так би мовити, стихійна, мало залучає логічні прийоми, а тому забезпечує лише механічну пам'ять, у той час як логічне запам'ятовування є більш результативним». Узагальнення прийомів, які пропонуються дослідниками - сучасниками Г.І.Челпанова з метою запам'ятовування, дозволяє виокремити такі: використання віршованої форми («при механічному вивченні віршована форма полегшує запам'ятовування»), для осіб із розвиненою зоровою пам'яттю - карти П'ясецького (різними фарбами, лініями тощо зображується хронологія, хід історичних подій тощо), для осіб із гарною словесно-звуковою пам'яттю - система Файнштейна, використання асоціацій тощо. Ефімерність існуючих прийомів і систем мнемотехніки Г.І.Челпанов доводить шляхом аналізу сутності психологічної природи розвитку пам'яті, її багатоплановості: «...говорячи про пам'ять, ми не повинні забувати, що йдеться, власне, про уявлення або про групи уявлень...; про розвиток пам'яті ... не може бути і мови; ... у вихованні пам'яті можна говорити про накопичення уявлень,

а не про розвиток пам'яті, у тому сенсі, як це розуміють мнемотехніки; ...пам'ять таким чином змінюється, що стає здатною до сприймання будь-якого знання, між тим, як у людини, насправді, пам'ять може, так би мовити, розширюватися, тобто може набути певної кількості уявлень, завдяки яким полегшується набуття нових уявлень, подібних або споріднених до попередніх». На думку Г.І.Челпанова, розвиток пам'яті «... може бути зведений ні до чого іншого, як до набуття певної кількості уявлень або образів. Щоб ми не робили, у процесі вивчення чогось ми сприймаємо тільки визначену кількість образів». Актуально звучить і висновок вченого про те, що ці образи повинні мати певну подібність щодо уявлень, які є характерними для даного виду пам'яті. На думку Г.І.Челпанова, пам'ять (як загальна, так і вроджена) не може бути змінена мнемонікою, до того ж існує певна межа, яка характеризує кожного індивідуума, межа, яка обумовлена тими чи іншими психофізіологічними умовами. Згідно теорії Г.І.Челпанова, зорові, рухові, звукові образи локалізуються у певній частині головного мозку, тобто пам'ять пов'язана із діяльністю певної групи клітин. Отже, щоб засвоїти знання у певній галузі, активізується лише конкретна група клітин, а інші залишаються у стані спокою. Виходячи з цього, вчений робить висновок про те, що вправління одного виду пам'яті не може розвинути пам'ять в цілому.

Усе висловлене щодо мнемоніки спонукає до висновку про те, що Г.І.Челпанов започаткував такі психодидактичні ідеї: щоби розвивати особистість у навчальному процесі, необхідно включати її у різні види діяльності, залучати до засвоєння

навчального матеріалу різні органи чуття, у процесі засвоєння доцільно спиратися на логічну пам'ять, а отже - на різноманітні прийоми мнемотехніки із врахуванням індивідуального потенціалу кожної дитини, до вивчення якого повинні долучитися і психологи. Завданням навчання у площині мнемотехніки є не покращення природної пам'яті, а виробленням доцільних прийомів запам'ятовування, і це має величезне значення у житті, тому що, користуючись доцільними прийомами вивчення, можна накопичити певну прогнозовану суму знань та навчального досвіду.

Висновки. Аксіологія спадщини Г.І.Челпанова свідчить про те, що усвідомлений підхід до взаємозв'язку педагогіки і психології у освітній діяльності, використання розробок вченого, спрямованих на реалізацію розвивального потенціалу процесу пізнання та шкільного навчання, забезпечення прогнозованого формування основ мисленнєвої діяльності та мнемотехніки можуть стати надійним підґрунтям у переосмисленні сутності психодидактичного напрямку у сучасній педагогіці, реформування теорії та практики навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зеньковский В. Памяти проф. Г.И.Челпанова/ В.Зеньковский // Путь. - 1934. - №50. - Режим доступа: <http://www.odinblago.ru/path/50/5>
2. Степанова М.Челпанов глазами психологов XXI века/ Степанова М. - Режим доступа: <http://psy.1september.ru/article.php?ID=200202318>
3. Челпанов Г.И. Критика мнемоники / Г.И.Челпанов. - Режим доступа: <http://www.scorcher.ru/art/mnemonica/mnemonica1.php>
4. Челпанов Г.И. Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе / Г.И.Челпанов. - М.: Б.и., 1994. - С. 296
5. Челпанов Г.И. Об экспериментальном методе в психологии/ Г.И.Челпанов // Новые идеи в философии. - Спб.: Образование, 1913. - Сб. 9. - С. 31-37. - Режим доступа: <http://www.psychology.ru/library/00083.shtml>
6. Челпанов Г. И. Очерки психологии. - М., Л., 1926.
7. Челпанов Г. И. Введение в философию. - Киев, 1905.
8. Челпанов Г. И. Психология. Основной курс. - М., 1909.
9. Челпанов Г.И. Психология. Философия. Образование / Г.И.Челпанов. - М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1999. - С. 325-342.
10. Челпанов Г. И. Психология и школа. - М., 1912.
11. Челпанов Г.И. Что нужно знать педагогу из психологии/ Г.И.Челпанов // Вопросы философии и психологии. - 1911. - Январь-февраль. - С.75-91.